٤٦١

بىز ئۇيغۇر

Biz Uyğuruz

We are Uigurs

1980

شەرقىي تۈركىستان — التركستان الشرقية

بۇ كىتاپچىغە «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازىدا»
شۇكۈنگىچە داۋاملىق بېسىلىپ كەلگەن «بىز ئۇيغۇر»
سەرلەۋھىسى ئاستىدىكى تارىخىي سەھىپىلەرنىڭ
بىر قىسمىنى مۇناسىۋەتلىك بىلەن ئالاھىدە توپلام
بولۇپ كىرگۈزۈلدى. بۇنىڭ داۋامى يېقىندا بىر قېتىم
مۇستەقىل نەشىر قىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلماقتا.

ئانا تارىخىمىزنى ياخشى ئوقۇپ، ئۇلۇغ
ۋەتىنىمىز شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەقىقىي ئازات-
لىقى يولىدىكى كۈرەشلىرىمىزگە مەنىۋى ئوزۇق
ئالايلى!

EASTERH TURKISTAH — ВОСТОЧНЫЙ ТУРКЕСТАН

شرقی ترکستان — التركستان الشرقية

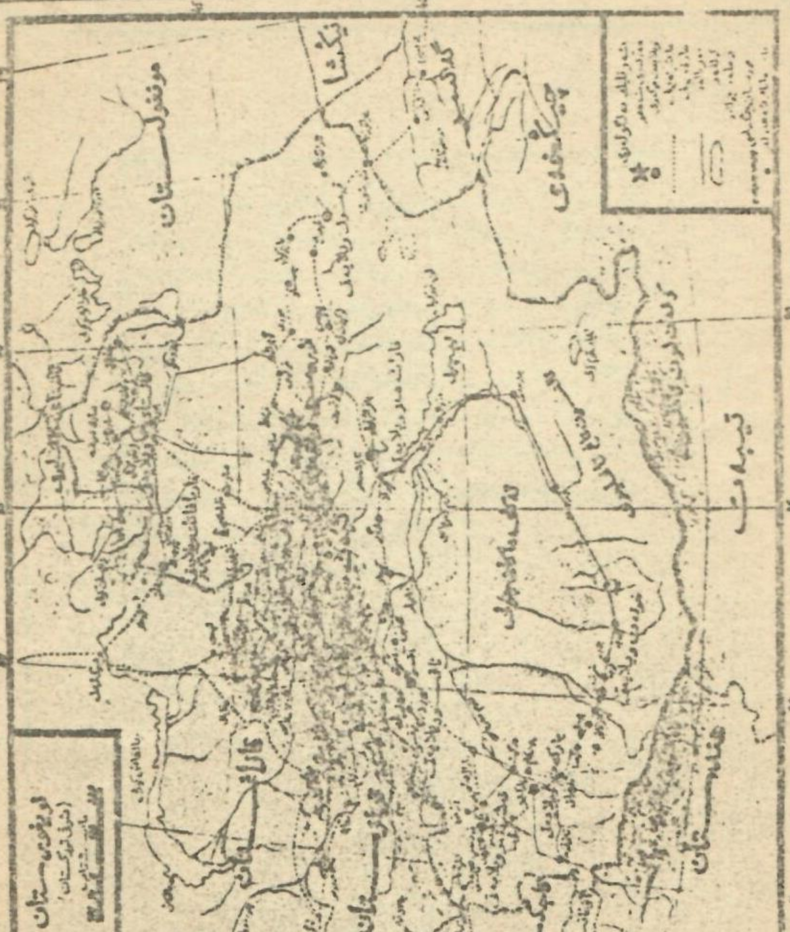

EASTERH TURKISTAH

ВОСТОЧНЫЙ ТУРКЕСТАН

ئۇيغۇر ئىسمىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئۇيغۇر نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇزۇندىن-
خاس ئىشلىك بىر تارىخى مەسىلىگە بىنائەن مۇتەخەسسىسلەرگە، ئۇ
بۇنىڭدىن 2600 يىل بۇرۇنقى جاھاننى لەرزىگە كەل-
تۈرگەن ئىنىڭكى بۈيۈك شاھ ئەلىپنى ئىستىپا قەن
بىرلىگەن بىر ئىسمە ۋور. ئۇنىڭكى شاھنىڭ بىرىسى
«غەرب تاشقىنى» يونانلىق ئىسكەندەر زۇلقەر-
نەيىن بولۇپ، «سكەنجىسى» «شەرق تېغى» - ھون
قاتانى ئالىپ تۇنگا ئەرەسى (ئىرانلىقلار تۇ-
كىشلەر ئافراسىياب، خىتايلار ماۋدۇنشانيۇ دەيتى).
ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مانا مۇشۇ تاغنى مۇ-
سەخخەر قىلماق ئۈچۈن 600 ھەسسە ي قېلىنى
ئالىدىغا سېلىپ ھازىرقى شەرقى تۈركىستاننىڭ نۇ-
رۇل تېغىغىچە كەلدى. ئۇ بۇنىڭدىن بۇرۇنقى سوغ-
داق (بۇگۈنكى تاجىكستان) يېرىدە ياشاپ تېغىغا
بەستلىشىپ ئىنىڭنجى «سەددى» ئىسكەندەرنى
قورغانغا يەتكۈچىلىك بىر قوشۇننىڭ «تەھلى
سەلىپى» ئىدى. شۇنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش
ئېچىشتىن كۆرە ئېچىلىق كېلىشىم قىلىشنى ئادەمگە چىللە
دەپ بىلگەن ئالىپ تۇنگا ئەسكەندەرنىڭ ئەلچىسىگە
شۇنداق دېگەن ئىدى: «بىلۇرسىزكى بىز سىز ئۈچۈن
يامانلىق يوق تۇرۇر. بىز سىزدىن ھەم يان-
ماغىم يوق تۇرۇر. ھالا سىزلەر ئىشتەسەڭلەرمەن
ھەم سىزلەرگە قىلۇرمەن. ئەگەر كىمنە ئۇرۇپ ئادا-
ۋەت قىلساڭ بۇ ئىشتە مېنىڭ گۇناھىم يوق
تۇرۇر. جەڭ قىلىشتىن بىسەر ئەمجەن ئەمەسمەن.
لەشكەرلىرىم ناھايەت ياراغ-جابدۇق قىلدىم
ئۇنىڭ مېنى تۇزۈك مۇھىم تۇرۇر. كىشلەر نا يالىي ۋەتەن
تۇزدە ئىسەن بولسا ئىسكاننىڭ بارىچە جەڭ قىلغۇ-
لى بولۇر. لېكىن ئۇنىڭكى پادىشاھ جەڭ قىلغانىنى
غالىبلىق قايسى تەرەپتە بولۇر-ئۇنى كىشى بىلمەس.
ھەر نېچۈك بولسا كىشى جەڭ قىلىشتىن يىراق
بولغانى ياخشىراقتۇر» (ئىسكەندەرنامىدىن ئېلىندى).

ئەمما بۇ ئاجايىپ ئىنسانى ئەكىلىپكە قوزغاق
سالماي ئۇرۇش مۇددەتتە ئاساسى قىلغان ھەمدەر
ئىسكەندەر ئۇرۇش نىيەتىن قىلىدى. ئۇنىڭغا يىغى-
زەربە بېرىشنى باشلاپ ئويلاپ قويغان ئالىپ
تۇنگا ئەر ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى ئەلنىڭ چوقۇر
ئاتقۇچىلىرىنى تاللاپ چىقىپ ئۇنىڭ ئالدىغا ئۇرۇتتى.
غورۇل تېغى بولغان بىرىنچى دەلىل ئۇرۇشتا
ئالىپ تۇنگا ئەسكەرلىرى ئولجى بىر مۇۋەپپەقىيەت ھەم دە
ئۇسۇل ۋە جىسمانى جەھەتتىن سىلىنىڭ كۆرسىتىپ ئىسكەن-
دەر ئەسكەرلىرىنى يەڭدى. بۇ ئۇرۇشتا ئىسكەندەر
ئەسكەرلىرىنىڭ ئاتقان ھەممىسى تىلەردىن ئولجا قىلىپ
كەلگەن ئوزخېنى (ئالاھىدىلىكى) ئۇستىگە توكۇلگەن ئىدى. شۇ
باھىستىن ئۇرۇش بولغان تاغنىڭ ئىسمى ئالتۇن
قان تېغى بولۇپ نام ئېلىپ، ئۇنى يەنگەن ھون
ئەسكەرلىرى ئالدىنى ئاتقۇسىنى ئوق ياغ-
دۇرغۇچىلار دېگەن مەنىدە يونانچە «ھۇزھور»
ئانىنى تۈركچە «ئۇيغۇر» بولۇپ كەتتى. دېيىلى
مۇشۇ ۋەقەنى ئوغۇزخانغا نىسبەت قىلىنغان
رىۋايەت ئەمما مۇشۇ رىۋايەتنىڭ بىر تۈردىن دۇر.
ئۇيغۇر ئىسمىنى ئالغان ھون ئەسكەرلىرى
ئۇنىڭ قېبىلىسىنى ئاللىقاچان چىقىپ كەتكەن ئىدى. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن بىر بۆلەك ئاشۇ كۆپ بىلەن ئۇزلىرىنى
«ئۇن ئۇيغۇر» دەپ ئاتاپ كېتىشتى، لېكىن
ئەسلى بۆلەكلىرىنى خاتىرلەش ئۈچۈن ھەر بىر كىشىنىڭ
ئىسمى كەينىگە ھون ئاتالغۇسى قوشۇشنى ئادەت
قىلىشتى. چۈنكى بۇ ئادەت ھونلارنىڭ ... -
نىسى بولۇپ، ئولار ئۆزلىرى ياشىغان يېزى-يەر
سۇلارغا ئۆز ناملىرىنى قوشۇپ ئاتاپ كەلگەن
ئىدى. مەسىلەن: «تۇر» دەرياسى، «تۇرخون»،
«چەك» دەرياسى، «چەكخون»، «تۇر» تۈركۈ-
مەنلىكى مۇنادىلارنى «تۇرخون» دەپ ئاتاپ
كېلىشكەن ئىدى. ھازىرقى ئۇيغۇر ئىسىملىرىدىكى
ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان «ئاخۇن»،
قوشۇمچىسى مانا مۇشۇ ئەنئەنىنىڭ قالدۇقى
ھېساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر دولەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ موھىم مەدەنىيەت ئاساسلىرى .

> «دولەت سەلتەنىتىنىڭ ئالتۇن بوشۇگى ئەمەس ، شۇڭا بۇ بوشۇككە بولەتتەن سەلتەنەت پەرزەنتلىرىنىڭ كۆڭلىنى ھېچ قاچان دات باسمايدۇر .»
>
> يۇسۇپ سەككاكى .

«دەمەك ، قوشخان قوشنا ئىمپراتورلۇقى بىلەن ھون ئىمپېرىيە دولىتىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلگىرىكى چوڭ دولىتى ئىدى . كۆپ- لىگەن تارىخچىلار ئۇنىڭ گۈللە- نىش دەۋرىدە ئەڭ قۇدرەتلىك دولىتى قوشخان ئىمپراتورلۇقىنىڭ ئۇيغۇر سىيلىك ئۇيغۇرلارنىڭ قۇرۇلغان . شۇ- ڭلا لايىق ئۇ دولەت ئۇزۇن مۇددەت ھەم مەدەنىيەت ھالىتىدە ئىدى . ئۇ بىناكارلىقتا ئۇزۇن ئېگىز ئاشىيا- نىق ئۆيلەرنى قۇرۇش ، ئۇلۇغ يېلەرگە ھەر خىل ئەينەك گۈزەللىكلىرىنى ئېلىپ [illegible] ، ئۇزۇن شالاڭ خاس ياغاچ [illegible] «كېيىن ئۆيلىرىنى» سېلىش . ئەتراپ- رى خوشنىلار «چېچەك» ، «ئۆلۈك» ، «يۈزلۈك» ، «مەنىلىك» - ئەر- تىلىرىنى ئورنىتىپ ئۇلارنى خارىج گۈزەللىك ئىنتىزام بىلەن ئەرەبچە ، مەدەنى زىيالىيلار ياخشا تېرىپ ئۇنىڭ مەشغۇلاتى بىلەن ھەر خىل چىرايلىق ئويۇق نەقىشلەرنى ئويۇش ، مەزكۇر ساھەدە ئەتتە ساھاسىدا بولسا دەسلەپكى مۇقامچىلارنىڭ ئىجاد- چىلىرى بولغان ئىدى .

ئەمما ، ئۇنىڭ بولۇپ ، ئەدەبىيات خانلىرى ھاكىم پەيدا بولۇپ ، ئۇنى قىرغىن قىلغان ئۇلارغا قوشۇن- لىق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ كەل- گەن ئىدى . شۇ خانلار قوشخان ئىمپراتورلۇقىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئوتتۇرىدىكى قىلىش ئۈچۈن مىلا- دىيەنىڭ 48- يىلى بۆلۈنۈپ كۆچ- لۈك بۇ ئۇيغۇر دەرىجىلىك دەرىكەتلىرىنى يۇرتىنى ئىزچىل بەزى تەرىپلەرگە پەيدا قىلغان ئىدى . لېكىن ئۇ دولەت ياشاپ قالدى . شۇ

جەنۇبىستاندىن ھىندىستانغا ئارىلىق ئىشلىتىلىدىغان مەدەنىي قاتلارنى ئورنىتىپ ئۇزۇن دەۋر ئۇيغۇرلار ئۇرۇقلىرى ئېلىپ [illegible] . ئۇيغۇر ئەلىنى بايقاپ بەردى . «يېپەك يو- لى» ئارقىلىق جاھان سودىسىنى ئۇچۇرلىشىپ خوتەن ئەلچىلىرىنى ئۇ سودىنىڭ ئاساسى مەبلىغى بايلاندۇردى . ئەمما بارا- بارا ئۇ- ئەسىر ئاخىرلىرىدا ھىلىقى ئارىغا چۈشكەن خىتاي پىتنىسى چوڭ دولەتنى ئىككىگە بولۇۋەتتى . ئۇنىڭ بىر بولىكى ئورنىدىكى ئۇز ئىچىدە ئالغان ھالدا غەرىبكە سۈرۈلۈپ بەھرى مەزۇل (خا- زىر قىزىل دېڭىز) بويىغا بېرىپ ، ئۇ- رۇنلاشتى . بەزى تارىخلاردا «غەربىي ھۇن» دولىتى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن دولەت شۇ ئىكەن- كىنى ئېھتىمال . بولۇپمۇ قەدىمكى گۈزەل ئىچىدە ئالغان ھالدا ئۇز- لىرىنىڭ بىرلىكىنى جايلىرىدا قال- غان ئىدى . ئاپى بىر قوشۇنى ئا- رىخلارغا «شەرقى ھۇن» دولىتى قىسمەن ياۋروپا تارىخلىرى «ئاتىلا»نىڭ نامى بىلەن ئەمەلىيەت- تۇر . لېكىن بۇ دولەت ئۇزۇن ۋاقىت- نىڭ بۇرۇنقى ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قال- غان ئىدى . مەسىلەن ، «ئۇنىڭ ئۇيى» ، ئۇز كۈزىتىش مەدەنىيەت پەھلىۋانى ھىندىستاننىكى بۇ خىل ئەسەر گۈزەللىكىنى ئېلىپ كەتتى . يېپەكچىلىك گۈل- لىنىپ خوتەن ئىلى شايىلىرى ئىشلەك كىشى دۇنيادىكى قىممەتلىك شايى توقۇش تەشقى قىلدى . ئۇنىڭ شەنىڭ ئۇيغۇر مۇقامچىلىرى تاھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان . شايىلارنى ئاخشىنى ئۇيلىگەن

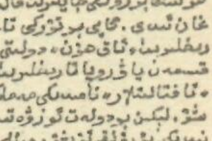

قىممەتلىك ئاتىلا ئەلچىلىرىنىڭ خارابىسى

ئىدى .

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر موزىكا مەدەنىيىتى ئوسۇپ ، چالغۇچىلار ساياپى ، «قالۇن» - «جاپ» ، نەپىلەر ئىجاد قىلىنغان ئىدى . بۇنىڭ بىلەن بۇ ئەسىرلەرنى جەھلەپ چىلىش تۈركىستاندىكى ھاسىل بولۇپ ، خە- لقلەرنىڭ جۇڭغار ۋە بەشى - ئۇيغۇر شۇ ئۇرادىسى كۆز يەلەپ ئالغان بەتى

مۇقام تەرتىپكە كەلدى . ھازىرقى ئون ئىككى مۇقامى شۇ دەۋرنىڭ مۇقامى- ئىلىك ئۇزۇن جىسىمى دۇر .

«دەمەك ، بۇ دولەت ھايىيات ھەر خىل ئاتالغۇسى بىلەن ئەمەر لەيتتە بىلەن قوشخان دو- لەتىنىڭ داۋامى ئىدى .

III - IV ئەسىر مىلادىيەلەر- دە شەرقى تۈركىستان خەلق- لەرنىڭ مىللىي مەدەنىيەت يەنە گۈللىنىپ تۇرغان . ئەشقەر ، كۇچار ۋە تۇرپانلاردا چوڭ- چوڭ دۇنيادىكى كۆتۈرۈلگەن ئار قۇرۇلغان ئىدى . خىتاي سەييا- ھى مىشۇەن - جۇڭلۇ بىلەن پايۇن ئالىمى يۇيى - شۇلۇتىلەرنىڭ ئە- لوما تىلىرىغا قارىغاندا بۇ كۆ- تۈپخانىلاردا ئون مىڭ پارچە يېقىن ئەڭ چوڭ بولدى ئەسەر كىتابلىرى سوتىرالارنىڭ تەھسىل ئۇسىتى بولغان . ئۇنىڭ بىر قىسمى كوچارلىق كۇماراجىۋا ئىسىملىك زات ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ ئۇزىرە لىقتىنىڭ دىنى پەلسە- پەۋى ئەقىدىسىنى كۆرسەتمە ، تىنكىنچى ئەر بەتە دەل شۇ مەزگىللەردە بولغان دۇنيادىكى غايىلەرگە تولا مۇھتاج خىتاي تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ، كونارغان كۆچۈرى ئەڭ لىماتىنىڭ خىتاي مەدەللىي ئەقىسىگە غايەت چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن . بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرچىنىڭ سىلىي تىلى ئەرەپچە قىلىپ مەشھۇر

«ئۇيغۇر ريېۋزىغى» كەشپ قى-
لىندى. ئەدەبىيات تۈرىدىن ئۆ
ئۆزلۈكسىز ئاتالغان شېئىرى
«خىرقاسى دىۋانى» بىلەن نەس-
رى «ئوغۇزنامە» ۋە چەستانى
ئىملىك بەگ داستانلىرى يېزىلدى.
خوتەنلىك قەسسىچىلەر تەرىپىدىن
ئەملىكدە ساپ يېقى يېزىلىپ، زىرۋەيلە
رىۋايەتلىرى ھېكايە شەكلىدە
كۆرۈندى. بۇ تەرەپلەر ھەججىل
ئىسلام دىنغا تەرجىمە قىلىنىدى.
ئەنگىلىس تەرجىمانى لېكوك
جەھەتلىك پەرەز قىلىشىچە بۇ
ئەسەرلەر شۇ دەۋردىكى شىۋان
يونان، خىتاي ۋە ھىندىستانىيە
ئەدەبىياتلىرىدىن كۆرسەتكەن
بولغان.

ئون ئۇيغۇرلار بەھىرىبىمە-
زەر بويىغا بارغانلىرىن كېيىن ئۇ-
زۇن مۇددەت ئۆتۈلۈپ تاپالمىغان
شىدى، چۈنكى ئۇلار شىلەك ئۇيغۇر-
دىكى ھەربىيلىك ئولاراق جاي
تۇزدەقى، خوتەنلىك بىلەن بىلەن
ئۆز دۆلىتى. تاراقى ئىچىدە ئۇيغۇرنىڭ
توققۇز ئۇيغۇرلار 455-يىلى
دېپ يىلى ئۇزدا ئۇرۇسىنى كېڭەيتىپ
ئۇلارنىڭ مەرقىسىي بىلەن شىمالى
ھىندىستاننى ئىشغال قىلسىز. بۇ
يەردە توققۇز خاقان (چىن ما
چىن) نامى بىلەن كۈچلۈك بىر
دۆلەت تۈزۈپ، ئاستا-ئاستا
ھازىرقى خوتەن نىڭ مەلىكىتى ئولتۇق
شەھىرىنى مەركەز قىلىپ بەلگۈ-
لەيدۇ. شۇ ئان ھىندىستان، يو-
نانىستان ۋە بەزى ئەرەب ئەل-
لىرى بىلەن ياخشى ئالاقىسى
بولۇپ مەدەنىيەت ئالماش-
تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئىگىلىم،
شايى، قەغەز ساناتى تەرەققى
قىلىپ جاھان بازىرىنى قاپىيسى.
موزىقا ئە ففۇ ئالقى بەش ئالماھلى
كۆرۈنۈپ يەتتىلەپ يەتتى. مو-

ئۇچقا قوزغىلىسىن ئانغرا لەيلى
ئانغرا ئوردىسى دۇنيا، ساتارىپا
قاتارلىق سەنئەتلەر مىزاپلارتە-
رەققىي قىلىپ، ئومۇمى خەلقنىڭ سەنئىتى
گۈللەندى. مەھارەتلىك رەس-
سامچىلىق، ھەيكەلتىراشلىق شۇ
دەرىجىدە ئالغا باسقانكى، كۆ-
چارە دۆلەتلىك خۇلقلىك تەتۈپىنى
ھەسلەگە ئويلىمەيدىغان تارىكى ئالغا
يەتتى. ئە تىجىپ تەمەرى بو
يېزىلىك مەدەنىيەت - سەنئەت
يېگىلىقلىرى ھىندىستان بىلەن
يونانىستانغا يېتىپ بېرىپ، مەد
دىنىي تەسىر ساللىقى بىلەن
گۆزەل سۇرىتى ئۇرتقۇزىدۇ.

بۇ دۆلەت 112 يىل ياشىغان
767- يىلى مەركەزى ئاسىيادا

باشقۇ تۈرك ئىستان - ئاستا
يۈتۈن تۈرك لار ئاسىياغا ئىگە بول-
غان تۈرك قاتارلىقى قوشۇلۇپ
تۈرك دۆلىتى بىلەن تۈركمەن
تىيىشى ئاساسى سالدى.

ئون ئۇيغۇرلار بەھرىبىمە-
زەر بويىدا مۇقىم بىر دۆلەت بو-
لۇپ تۇرالمىدى. ئۇلار ئارا ئۆ-
رۈشى، توغىسلە ۋە بىلەن تۈرك-
لەرنىڭ شىمالدىن ئۆزلۈكسىز
يۈرگۈزگەن ھۇجۇمى تۈپەيلى
840- يىلى يىلى يىمىرىلگەنلە بو-
لۇپ قىتتى. بىر بولۇمى يەتتە
قەبىلە كاغىچا زىئارىتلىق قارا
دېڭىز بويىغا بېرىپ يەرلەشتى.
ھازىرقى ۋېنگىرلەر شۇ قە-
بىلىلەرنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.
ئىككىنچى بولۇمى ئوتتۇرا ئاسيا
ۋە ھازىرقى ئاناتولىيەگە كېلىپ
تۈركلەرنىڭ ئۆز خەلقى بولدى

سەلتەنەتنى بېسىپ، 777 - يىلى
ئۇ يەردە شەرقى ئۇيغۇر دۆلىتى
تەشكىل قىلدى. تاپى مەنبەلەردە
«ئوتتۇز قارلۇق» دېگەنلەر شۇ
ئۇيغۇر قارلۇقلاردۇر.

خوتەندى شۇ كەنتلىرى تۈرك
قاتارلىقلار قارشى تېبەتلىكلە-
رگە ھۇجۇم قىلغان ئىدى. بۇ يۇر-
تتىكى پايدىلىنىپ توققۇز
ئۇيغۇرلار باشقۇ تەرەپكە ،
بۇ ئىككى ھۇجۇم 112 يىل ھۇ-
كۈم سۈرگەن تۈرك قاغان-
لىقى زەنجىرى ۋە شەرقى تۈر-
كىستانغا تارىختىكى دانىشمەن-
خان ئولتۇرىدىغان قاراخانىيلار سۈ-
لىسى قۇرۇلۇپ، مەركەز
شەھەرى يەتتەسۇ دەيىپ تاپ-
تەختى شەھەر تەرەپ قەدەرى
بولۇپ بەلگۈلەندى، ۋە بۇ
دۆلەت چاپسانلا رىۋاج تاپتى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغۇچى غا-
زى تورۇلەقا تلىغىنىڭ ئاخىرلىشىشى
ئەمما سىئانكەگىلەن بولسىمۇ لېكىن
ئۇنىڭ دەۋرىمى تەشىسى 840 - 920
مىلادى يىللىرى ئەھەللىدە ئاتقان ئىدى.
بۇ دۆلەتنىڭ تەسىرى ئافرىسى تولىمۇ
كەڭ ئىدى. ئۇلۇق ئۇيغۇرلار ئاسى
مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ئۆز دەۋرىدە
كۆرسىتىشىچە بو... دىگەن شەرقتە
خىتاي سېپىلى بىلەن دەرۋىشىنىڭ غە-
رىبتە ئىران چېگارىسى كۈيەنلىغى،
شىمالدا ھازىرقى قازاقىستان، جەنۇ-
بىغا تېبەت تاغلىرىغىچە
يەتتە تىيىز لىكلىرى گىرگەن ئىدى.

بۇ دا ئۇيۇنچى بارلىق ئۇزاك خە-
لىقلەرغا يەنە كۈچلۈك ھەجىمى ھايات
قىلدى. شەرقى تۈركىستاننىڭ ئىسلام-
لىشىشى شۇ دەۋرگە توغرى كەلگەن ئىكەن
بوقۇ تارىختا ئىسلام دىنىنى ئىلىمتى
قالايقانلار ئاپتىدىن بولغا ئاق قوللىرى ھىللى
مەدەنىيەت ئارىدىن بولغان يەنە ئاسى
قاراشلاردىن كېيىن يەنە بۇ يەردىن تۈپ،
يېڭى بىر نىسپى مەدەنىيەت شەكىللىنىدى
باشلىندى. مەسىلەن، بۇ دەۋردە تۈر
يېزىق، لەرە بىرىنچى رەقەملەرنىڭ سو-
رەتچىلىك تەسىرى بوپچە تەرەپ ئۇنىڭ
يەنە بىر تۈرى «خاقانىيە» تىلى
(«خاقانىيە تىلى» شەرقى) خەلقنى
تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تۈرى 1600 كۇرۇ-
لىشتىن كېيىن كەنتى. بۇنىڭ بىلەن
بۇ تۈرلۈك مەجازىچىلىق گۈللىنىپ، قارا
خانلىقلارنىڭ ئاجايىپ - ئاجايىپ گۈزەل
مەنزىرىلىرى شۇ چاغلاردا كېيىنكى
ئەسىرلەردە يېتە بولغان ئوخشاش
توۋرە مازارى بىلەن سەھە رىخانىقى

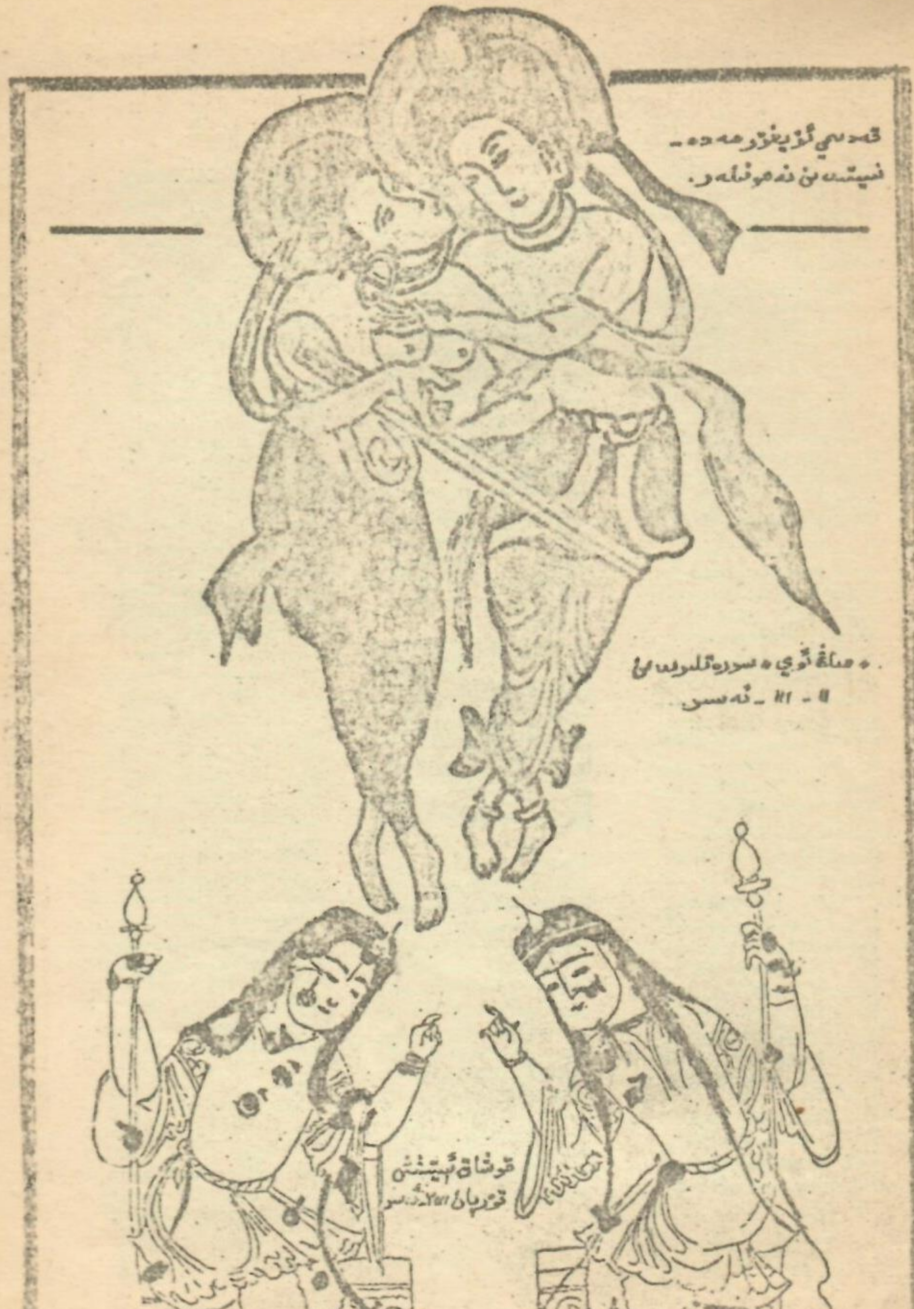
قوشاق ئېيتىش

تومۇزلۇق ھەمدە قەدىمىي دەرەخلىرى
ھىندىستاندىكى تاجى ماھال مۇنار-
لىرى ئوخشىمىسى كۆرەلەيدىغان نەقىش
قاراخانىيلار دەۋرىدە نىسبەتەن نەقىشلىنى
ئالغان ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قۇرۇلۇش تۈركىي
خەلقلەرنىڭ تىل يېزىق جەھەتتە بىر يا-
تىنى ھەم ئالاھىدىلىكىنى بىردەك
لەشتۈردى. بۇ ھەقتە يېزىلغان نا-
مايەندە كۆپ. مەسىلەن، بىردەك
ئەستايىدىللىقى، تۈزۈلگەن يېزىقلىق
مەشھۇر ئالىم ماھمۇد قەشقىرى-
نىڭ يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى».
يازغان تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىللىرىنى
بىر تىلغا قىلىپ قاراپ، قەدىمكى
ئۇيغۇر يېزىقىنى ئەرەب ئالفاۋىتىغا كۆچۈرگەن.
ئۇ قاراخانىيلار زامانىدا يەتكۈزگەن

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۈلگىسى چىقىپ
جاھان مەدەنىيىتىگە ئۆز تۆھپىسىنى
قوشتى. قاراخانىيلار يەتكەن خەلق
مەدەنىيىتى جاھانغا تونۇلۇپ، ئوقۇل-
غان. يەرلىك خەلقنىڭ مەدەنىيىتىگە
ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە مۇش-
ھۇر يازغۇچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى بىلەن ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلىپ
جاھانغا تونۇتقان، ئىلگىرى ساقلىنىپ
كەلگەن تۈركىي يازما ئەسەرلەرنى ساق-
لاپ كېلىشكەن. نامى ئالەمگە مەشھۇر
بولغان بۇ ئەسەرلەردىن «قۇتادغۇبىلىك»
ناملىق مۇھىم ئەسەر ... ئىگىسى
يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەشقەرىدىكى، ئىلىمگە
يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىجادىيەتگە تۆھپە
قوشقان بىر خىل ئىلمىي تۈزۈلمە ئىدى.
يۇقىرىقى ناماياندىلەر تۈرى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ ئەسەر
ئۇلۇغ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ نامايەندىسى
بولۇپ، جاھانغا كېلىشى تامامەن ئەمەس
ئىدى. ئۇ مەملىكەت بويىچە ئاقارتىش-
نى دەۋلەتنىڭ بىر قىسمى قىلىپ سىنى
ئىدى. مەنبەلەر جەھەتتىن خەلق
ئويغىنىشقا باياشات ئالغان
ئىشارەت بەردى، مانا بۇ ھەقتە
ئۇزاق مۇددەت تىلىمىز ئىچىدىكى ئىز
قالدۇرغان ئىدى.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر يېزىقى
يېقىن ياشىدى. بۇ ھەقتە ئۇنىڭ ھەم
ھەقىقەتەن قۇرۇلۇش جەھەتتە يېڭى ئۇس-
لۇبنى ئالغانلىقى بىلەن ئاساسلاندى.

لەتلەرگە قارىشى دۆلەت ھېسابلىنىدىكى
چوڭ تۈركىي شاھلار بولغان ئىدى. بۇ-
نىڭ بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسى خان-
لىرى ئۇلۇغ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ
يېتەكچىلىكىدە ئىجادىي خىزمىتى تۈز-
ئۈلگىدە ئىشلەنگەن ئىدى. بۇ
ئەسەر تارىخ ۋە ئەدەبىيات ئىلمى
ۋە تىل ئىلمىنىڭ ساھەسىدە مۇھىم
ئىزنا يازغان تەجرىبە سۈپىتىدە بولۇپ
قالدى. تارىختا ئۇچرىشىپ قالغان
ئىدى. بۇ تارىخ دەۋرىدە ئەدەبىي
ھەم سەنئەت يۈسۈپ خاس ھاجىپ
ئىسمى بىلەن قوشۇلۇپ يادرو بولدى.

بۇ دەۋر بىلەن يۈسۈپ ئالىملار بولدى.
يەنى ئوتتۇرا ئەسىر بويى بىلەن ئۇيغۇر
ھەم دۆلەت قاچان ئىدى. دەۋر ئوي-
ناپ چىقىشقا كېلىدىغان ئىدى. بۇ دەۋر-
نىڭ دەۋلىتى 1156-يىلى يىمىرى-
لىپ كەتتى (چوڭ خانلىقتىن ئايرىلغان)
ئاخىرى يىللىرىدىكى قاراخانىيلار
زەيىپلەشتى.

قاراخانىيلار دەۋلىتى مۇنقەرز بولغاندىن
كېيىن 1136-يىلىدىن ئاخىرغىچە
تۈركىستاندا چاغاتاي خانلىقى
قۇرۇلغان 1221-يىلىغىچە ئىچىدىكى
ئۇرۇشقان ئىدى. چاغاتاي خانلىقى
ئۇيغۇر يەرلىرىدە ساماغا ئىچىدىكى
شەكىللەندى. بۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاي
خان دەۋرىدىكى چىڭگىزخانلىق ئەۋلادلىرى
بىرىنچى ئورۇندا ئايرىم ئىچىدە ئۇرۇشلىرى
بىلەن ئۇيغۇر ۋە ئۇلارنىڭ بىلەن يۇ-
قىرىدا تەرەققىياتقا يېتىشكەن بولۇپ،
لەرنى ئۇيغۇر ئەللىرىدىن ئۆزگىچە
ئۇيغۇر تەرەققىي قىلىپ قالغان
ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت يۆنىلىشى
ئۇيغۇرچە تىلى باشقا ئەلگە ئوخشىمايدىغان
بەزى خىل ئۇزاق يىللىق ئىدى. نامى
چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان ئەسەرلەر
قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا قېلىپلاندى.

كەلگەن ئۇيغۇر تۈركىي تىللىرىنىڭ تەلەپ
قىلغان شەكلىگە ئاساسلانغاندا غايەت كۆپ
ھەم قىممەتلىك ئەسەرلەر يېزىلىپ بايلىق ھا-
سىل قىلىنغان بولدى. بۇ ھەقتە ئەنە
خوجا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلەر
ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇرلار تىلىدا يېزىلغان ئەسەر
پارسچە ۋە ئەرەبچە يېزىلغان ئەسەرلەر
قابىل بولۇپ ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە. «ن-
يۇز يىل يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇر تىلىدىكى
«قۇتادغۇ بىلىك» (ئەرەبچە ۋە پارسچە
قوشۇپ) ئالاھىدە ئەسەر دەپ قاراش-
مەسىلىنى يېزىش تىلى جەھەتتە ئىدى-
ئاخىرىدا قوللىنىپ كەلگەن ئىدى.

چاغاتاي دەۋرى تۈركىي تىل
مۇھىم ئورۇنلارنى ئىگىلىدى. XIV-ئەسىر-
نىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئالىم، كۆپ-
تىللىق ئالىم ئۇيغۇر تىلىدا ئەسەر يازغان
«كۆھنە» (كونا) ئىسمى بىلەن چاغاتاي
تىلى دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر ئەدە-
بىياتى ۋە ئاساسلىق ئۇرۇنلىرى يېتىشتى.
ئەرشىدىن ۋە لۇتفى ئەسەرلىرى كۆپ.
ئۇنىڭدىن ئالىم ئالاھىدە يەتكۈزگەن
سالاھىيىتى (ئالاھىدە) بولغان تالانتى
لىق ئۇيغۇر ئەدىبلىرى مەشھۇر ئىدى.
كەلگەن ئەسەرلەر بىلەن ئەدەبىي
ئەسەرلەرنى يەنە كەڭ يەتكۈزدى.

بۇ دەۋردە چاغاتاي ئەلىشىرنىڭ
يازغان ئەسەرلىرى ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە
بولۇپ، ئالىملار ئۇنى ھەممە بولۇپ، ئۇ
ئالاھىدە ئىدى. ئەلىشىر چاغاتاي
تىلىدا يېزىلغان ياش ئۇيغۇرلارغا
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى ھازىرلانغان.
بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى ئەۋلادى-
غا كەلتۈرۈلۈپ، ئۇيغۇرلار
ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ خەلق تىلى بىلەن
ئاساس بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىي مەشھۇر
ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئالىم شائىر بولدى.

غەزەللىرىنىڭ ئەسلى بولۇپ چىقىپ ئۇرغۇپ
چوڭ تەسىر ئىدى. ئۇ ياشى ئۇزۇن
ئۇيغۇر تىلىدا ئەدەبىي ئەسەر ئالەم
قالدى. بۇ ھەقتە قەشقەر، خوتەن،
ياركەند شەھەرلىرىدە كۆرسەتكەن
كېلىپ، بولۇپ ئالاھىدە، قايغۇل
مۇھىم، مازار ۋە زىيارەتگاھلىرىدىكى
بىرىنچى يېرىم ئەسىرنىڭ تەرەققىيات
قالغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەسىر كۆرسەتكەن
ئۇيغۇر ئىسلام دۇنياسىدا كۆرگەن ئورنى
ئۇزۇن بىلەن بىللە ئالەمگە كېلىپ
تۇرغان: «بەدىئىي ئالەم»
بولۇپ ئورنى ئالغان ئىدى. «ئەرشىدىن
رەسمى» ئۇيغۇر ئۇيغۇرچە

كۆرۈنىكى ئىسلام دەۋلىتىنىڭ قاراخانى تەختىنى كۆتۈرۈپ. ئەمما نەتىجىدە قارا-خانىيلار دەۋرىدىكى يەنە باشقىسى. ھەتتا بۇ دەۋردە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتى باشقا قۇللۇق ئىلىكلىرى ئاخىرى ئەسكەرلىك جەھەتتىن كۈچلەنمەي قاراخانىيلار دەۋرى ئاخىرلاشقان ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر قاراخانىيلار دەۋرى بەرقارار بولغاندىن كېيىن تۈركلەرنىڭ چىڭگىز ئوغلى خىزىر خوجا خاننى ئاقسۇ كۇچاغا ئېلىپ بېرىپ بەگلەشكەنلىكى تۇغلۇق تېمۇر ئۇنىڭ بەگلىرى تەختىدە ئولتۇرغان. ئەمما شۇ دەۋرلەردە چىڭگىز ئوغلى خوجا ئاقسۇ قەشقەر يەنە تۇرپان قىزىل تاغلىرى ئىدى. بۇ دەۋرلەردە بىرلىككە كەلتۈرۈلمىگەن. تۇغلۇق تۆمۈر قاراخانىيلار رەھبەرلىكىدە چىن قارار ئېلىپ بولدى. ئاقساق تۆمۈرنىڭ بىر نەچچە قېتىم تاجاۋۇزى ئاقسۇ-قەشقەر يېرىدىكى ئاساسىي ئەركىن تۇرمۇشنى بۇزۇپ تاشلاپ، تۇرپاننى يولغا قويدى. خىتاي ۋە تۈركلەر ئۈستىدىن قوشۇن بەردى. ھەر بىر قېتىم يۈرۈش قىلىپ خىتاي تەرەپتىن مۇستەقىللىق ئۈچۈن ئەمەس ... قوشۇن بىلەن قوزغىلىپ، خىتايلارنى قاچۇرۇپ چىقاردى. بۇ دەۋرلەرنى ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆتكەن تۈركلەر بولسىمۇ، خىتاي تەرەپلەردىن تېرەك تاغلىرى 1388-يىلى ۋە 60 يىللىق مۇددەت ئىچىدە ئالدىغا كەلگەن يوللارغا ئالغان ئىدى.

بۇ دەۋردە شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا كۆرۈنگەن ئىسلام دەۋلىتى ئاخىرقى ئالتە قېتىم 1512-يىلى ياركەندنى تۈركلەر ئاستانە قىلىپ، قىرغىز قازاقلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان ... ئاساسىي بولدى.

كۆمۈن ئىسلام دۆلىتىنىڭ ئاخىرقى كۆرۈنۈشلىرى ئۈچ قېتىم ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر بولۇپ كەلگەن ئەۋلادلارنىڭ بىرى مىرزا ئابابەكرى دوغلات تۈركلەرنى ئۆزىنىڭ تۈركۈن خانى قىلىپ كۆتۈرۈپ، ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ ئاخىرلاشقان ۋاقىتتا بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنى ئېلان قىلغان ئىدى. ئۇ تۈركلەرنى تۈركىستانلىق ئىسلام خانلىرى ئىچىدە ئەڭ ئېسىل ... تۇرغان ھۆكۈمرانلارنى بىرلەشتۈرگەن. تۈركلەرنىڭ قەلبىدە ئەڭ ئۇلۇغ قاراخانىيلار تەختى ئاتالمىش پادىشاھ ئىدى. دېمەك، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا تۈرك خىتاي ... قاراپ بولغان. تۈركلەر خانلىقىنىڭ يوقىلىشى.

غان يەنە تارىخچى مىرزا ئابا-بەكرى ئەنە يەركەن سائىدخان ئىدى. ئۆز دەۋرىدە ئىسلام دىنىنى تارىخقا تەئەللۇق ئۆزگەرتكەن ئىدى. لېكىن مىرزا ئابابەكرى ئۆز باشقۇرۇش ئارقىلىق ئىسلام دىنىنى ... تۈركلەرنىڭ ئۆز قولىدا (ئار-خېئولوگىيە) شىنجاڭ ئېلىدىكى بارلىق ئەسەرلەرنى تارىختىن ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئالدى. چۈنكى ئۇ قازاقلار ئىچىدە ... ئۇنىڭ تۇرمۇشى ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ... ياركەندتىن قەشقەرگە كۆچۈپ، خوتەن ياركەند ئارىسىدىكى بارلىق يەرلەرنى ئىگىلىگەن ئىدى.

سائىدىيە خانلىقى 1505-1680.

يىللىرى ئارىسىدا شەرقىي تۈركىستان، ئافغانىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىرلىشىپ ئاسىيا بويىچە چوڭ سىياسىي قۇدرەتكە ئىگە بولدى. سائىدخان بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىلىم-پەن ۋە چوڭ مەدەنىيەت مۇستەقىل تۈرك دۆلىتى قۇرۇلدى. سائىدخان بىرىنچىسى، كۆپىنچە بويىچە خىتايلارنىڭ قوشۇنلىرىغا قارشى ھەرىكەت قىلىپ، پادىشاھ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، ياركەندنى پايتەخت قىلىپ (موغۇلىستان) دۆلىتىنى قۇردى. ئىككىنچىسى، بابۇر بىلەن ئاتا تەرەپتىن قېرىنداش بولۇپ، ھىندىستاندا كۈچلۈك دۆلەت قۇرغان. سائىدخان رەھبەرلىكىدە شەرقىي تۈركىستاندا سائىدىيە تۈركىي دۆلىتى تۇرغۇزۇلدى. ئۈچىنچىسى، خۇراسان ۋە باشقا خانلىقلارنىڭ تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسەتتى. بابۇر بىلەن سائىدخانلىقى

ئىزچىل ئىتتىپاقتا بولغانلىقى تۈركلەرنىڭ باشقۇرغان ئىسلام دۆلىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىلىرى ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، بۇ بىرلىشىش مۇھىم رول ئوينىغان. شەرقىي تۈركىستان بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەر كېڭەيگەن. تۈرك خەلقلىرى بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆچۈپ 1514-يىلى سائىدخان ...

دېمەك، بۇ دەۋردە ... يەرلىك تۈرك خانلىرىدىن ئاچا تۇرغان ئىدى. تۇرپان ئىچىدىكى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۈرك خەلقلىرى ... ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلامىي دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلغان ئىدى.

سائىدىيە تۈركىي دۆلىتى تۇغرۇل 168 يىل ياشىدى. بۇ دۆلەتنىڭ پايتەختى 48 پادىشاھى تۈركىستانغا ئالغان. ئىلىم يەركەن شەھىرى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان شەرقىدىكى ئورنى. دۇنياۋى مەدەنىيەت ۋە ئىلىم-پەن مەركىزى بولغان. شۇ دەۋردە قەشقەرنىڭ ئاتالغان تېخى ئۈچىنچى ئىسلام شەرقى بولغان. پايتەختىنىڭ ئالتۇن دەرۋازىسى ئاتالغان مەدرىسە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاتاقلىق بۇخارا، سەمەرقەنت. ئۇلار ھەتتا ئىلىم ئالىملار كېلىپ ساۋاق ئالدى. ئۇلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت خوجا ئىسھاق خان مۇسۇلمان مەركىزى بولدى. كۆپچىلىك ئۈچۈن ئورتاق مەدەنىيەتكە ئىگە تۈركلەر، بۇ دەۋلەت زامانىدا ئۇلۇغ ئىنسانلار تۇغۇلۇپ چىقتى. تۈركىي تىللار ئۇلارنىڭ ئۇچۇر تىلى بولۇپ، ئاتاقلىق «(ئون ئىككى مۇقام)» چىقتى. ئامانىسا خانىم ئېسىل مەدەنىيەت يادىكارلىقى بولۇپ، ئەدەبىيات ئاساسىي ئەسەرلىرى ... كىتابلار ئاپتورى ئىدى. سائىدخان، ئابدۇرەشىدخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇكېرىم خان، تۇرپاندىكى خانلار ئاتالغان سائىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمى ... ئۇلار ... ئىلىم-پەن ۋە مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرگەن. ئۇلارنىڭ يادىكارلىقلىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

بۇ دۆلەت 1683-يىلى ئىچكى ئاق تاغلىق خوجىلار نىزاسى سەۋەبىدىن يوقالدى. كۈچەيگەنلىرى جوڭغارلار ئىدى. ئاق تاغلىق خوجىلار تۈركلەرنى ئىسلام دىنى ئارقىلىق بويسۇندۇردى.

خوجا جاھان دۆلىتى مۇستەقىللىكى ئۈچۈن ئۇرۇشقان 1760-يىلىدىن بېرى دۆلىتى قۇرۇلغان 1864-يىلغىچە تۈركلەر 104 يىللىق تارىخى بىلەن شەرقىي تۈركىستاندا تاجاۋۇز ئاستىدا قالغان. ئۇلار ئازاتلىق كۈرەشلىرى ئارقىلىق ئازادلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ دەۋرنىڭ سىياسىي كىتابلىرى تېخى قالمىغان ...

لەنۇن نەكسىگە كەلتۈرۈۋېتىش كۆزدىشى، بولۇپ
تىنچلىق سىقتىرىشقا بولار تۇرۇپ، ئۇ تۈزۈملىك
يەقەت خىتاي مۇستەملىكىچىلىك تادر-
شىلىق بىلەن ئاتالمىش خەلق ئىتتىپاقلىشىش
قۇچۇرلۇق. كىچىك تۇرۇپ يۈز قېتىملىق كۆ-
رەشلەرنى تۈز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ بۈيۈك كۆرەش لىمىرىم- رگېزمى تەنە-
تىپسىز بولمىدى. ئۇز تارىخ دەۋرىدە تا-
رەقسىز سەھىپىسى ئۇچقۇن تىپچىلغان
بۇ ئاتالمىش تىنىمسىز ئۆتمىش بولسا، ناخىرى
تۈلۈك قىسمەن قوزغىلىش ناسى بىلەن
موجىبسىلەشىپ، شانلىق تارىخ موقا-
يەدۇلەن دۆلەتلىك ھىملىتىشقا ئىرىشقى
تۈپىدۇر دۆلەتنى تۈزۈپ قىلدى. بۇ دۆلەت
تۆلۈك قىسمەن ئىملىك كەلگۈ - كۆرشۈش ترىيىشىدا
تۈزۈلدانىي تۇجۇن خىلى يىتىلىقلار بەر-
پا قىلىپ تۈرۈك پىلى قورقۇرمىدى.
مە سىلەن، قەشقەر خوتەن قۇمۇل قىز
كورا يولىدىن ئىسلام دىنىغا ئىتىقاد تۇرغۇن
كوروكلىرى سېلىندى. ناپياق تونجا جا-
زادى بىلەن ھېيتكار جامە قۇرۇپ ئەسكى
كەلتۈردىلىپ، ئاپياق غوجا خانىقاسى
بىلەن بۇ نەچچە نورد- زۇر دېيەتلار
سېلىندى. قەشقەر خوتەن، ياركەن
ھەم ئاقسۇ شەھەرلىرىدىكى بۇ دۆلەتنى
مەدرىسىلەر ياخشىلىنىپ، ھەلى ماتادى
ئەدەبىيات- سەنئەت تەنتەنىسى كەلگۈ
داۋام قىلىدى. بۇ دا مەدەنىي تۇجۇن جو-
لەت ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ماھىيەتى ھەم
ئەنئۈي خەلقلارنىڭدا بولىدى. نەتى-
جىدە ماھىيەت ھېكىم بەگ غوبى بىي، ئەھ-
مەت مۇغەنىنى، مولا شاكىر، ساقۇدىر
ئاخۇن نا قىسى، مولا مۇسا سايرامى
كىبى بۈيۈك- بۈيۈك ئەدەب، ئالىم تا-
رىخچىلار مەيدانغا چىقىپ، ئۇلارنىڭ جانلىق
چولۇك بەدىئىي ھەم تارىخى ئەسەرلەر
يېزىلىدى يا كى ئەرەب- فارس تىللىرىدىن
ئۇيغۇر تىلىغا كەلتۈرۈلدى.
دۈشمەن تەگىلىپ كېلىپ ئىنچى

ئىلۇجا تىپە دەرىجىسى بولمىسىمۇ
ئالقىلىرنى تونۇپ، مەشرىقى تۈر-
كىستان ھەملى قوشنىلىرى يېڭى
تۈۋالار بىلەن قۇرۇلغان دۆلەتنى.
سودا- تىجارەت بولقۇل سانائىتى
شۇ قەدەر دىۋلەپ تا يىتكى. بۇ نەلەق
ئەتىجىسى دەرسلەر پەنى بىللىرى تۇغقان
قالغان چەتئەل سانائىتى ھاللىرى

تۇرلىنى بە دۆلەت ھەملى قول سانائىتى
تولۇق تەرەققىي قىلىدى. بۇ تەھلىلى
داۋالغاللىرنى تەپىنى ھايات كۆزىنى
كورىتەن دۆلەت تا تىيىرى شانلىق
ئەھمىيەت مۇغەننى تۈزۈلىشى، زەيپلىك
ناجەسلىم تەسىئەلىرى چولق دا ستان سە-
تىزلىدا ئەدەبىيەتلەرگە ئېدى: «بوزدا-
مان شۇنلىق بىر مىھنى قىز ھە ئىمۇ-
زاھان بولغان بىرىكى، تۇرغايلىرى تۇي
ئوستىگە قونۇپ چىقىدۇر....»

ئەمما ئەپسۇسكى، شۇ قەدەر ئۇلۇغ-
لىق شەرەپ شا رايەت ئەبىدىئى كىشىلەرنى
بۇ دۆلەت ئۇزىنىڭ ئىچكى ھەم تاشقى
ئۇرۇج چولقا قاسىي ئەرەپلىك بەئىخ-
تىيارىيە مەجبۇسىگە چۈشۈپ قالدى. تۈ-
رىخ خاتالىقلىق بورچىسى- بەھرىلىك
ئىلى مەقياسى تۇرۇقلۇلغان ئىلى سۇلتانى-
لىق بىلەن دولە ئەھمىيەتى ياكى بىرلىشىشنى
ئالمىدى. ئىلگىك چىي، قاشقى سىيادە-
تىدە ئاغىلىپ دۆلەت يىلە رىيىلىن،
پاشلىغان خارجى تاجاۋۇزلارنىڭ دەسمى
دىپلوماتىيە، دەر دەرجىسىگە كولۇردا تەسەۋ-
بۇر مەسلىھەت دۆلەت ياشلىقلىرى، تاجىرلىق
قىلدى. ئەنگلىيە تۇرۇتتۇرغا رولى يەدە قوغ-
دى تۇنۇلغان كەلگەنچە، ھېچ بولمىغاندا
ئۇزلەرنى ئېلىپ قاچاچلىق ئاتاپ بەردى
ئادۆچلەشنى ساقلىغانلار ئىدى.

ئۇچۇقچىلىق: شۇ خەمسەن دۆلەت
پاشلىق يا تۈرۈكچە قوشنىلىرى ياشا بۇ
قىدەر دۆلەت مۇستەملىكە بولۇپ،
تىنسانىي ئەخلاق قا ئېسىقلىق قىلىپ
يا رسىمۇ، ئەمما ئۇزلىرى ئۇچچەمپىيەنى
چىقىپ، ئۇز تۇرلۇك ئەخلاق تەلىمى قىلغان
لار بىلەن ئاپرىپ بىر توغرا تونۇلغان ئىدى.
يا قوغلىپ، لەۋ دەنگىزنى بەھىت
بۇ كۆزلىن چىققىدىن چىڭ ..
ھاتا، بۇ ئوقۇشقا ئوچۇچا ئىچىگە ئىگە-
زاسان خىلقا تە رىيسە بىلەن ئەگىنى دۇ-
دۇقىس ياھا كىسىدى.

بە دەۋلەت دەۋلەتنى 1878 - يىلى
پاچارا دا زور- زور كىتابلارنى قىزلىق تالاش
موستەملىكىچى قوشۇنلىرى مۇنتە-
زەملىك ئۇچرىتىپ، مۇقەددەس
ئۇيغۇر سىرنىيەنىھا ئىجور- خىتاي دا ئال-
مۇستەملىك يىلى ھە دېگەندە زۇلمنى
ئورنا تقانى بىرلىشىپ لىكىن قە شەقەرىيە،
ئەدەبىيات يىتلىمە مىي بىرھالى ۋاقتىنىنىڭ

تۇلا زورغا قارشى چە رەكەتنى ئىنچى توختىمىغان
ئىدى. ئۇز يېتىلمەس قوشۇن بەھەق-
لەت دۆلەتنى ئاخىرىدا يىلىلىرى بەزى
لەشكىرى بولۇپ كوپ سە مىزىنىڭ ئىش-
لەرنى تىلغان تارا تۈرلۈك ماھىيەت
ھېكىم بەگ غوبى بىينىڭ مەسئۇر ئەمدى
قىسىملىرى ئىدى. بۇ قىسىم تولۇق قوز-
دە پەرۋانە شەنلىلىرى بىلەن قوزغالان-
غان بولۇپ، ئادىرىش تا ئىلى بىلەن
چەتلىك ئانىسىدى. ماھىيەت ھېكىم-
بەگنىڭ تونۇشى بولسا يەھە دۆلەت دۆلىتى
قوزغالغا مىشىنى بۇرۇن ئىستاپلارغا قارشى
بۇ تاغارلاردا ئۆچ يىل يا زىيانلىق قۇر-
ئاللىقلىرنى ئېلىپ، بىرلىككە ئەھمىيەت ئۇيغۇر
خەلقى خۇشاللىقىنى ئۇز زىكرىنى تاپقان
ئىدى.

شەھىد قابىلىيەت جەھەت تىنچ
مەھمۇت ھېكىم بەگ غوبى بىي بىر قوزغىلىش
يىلىلىك، ئۇز ئەگەر دەسۇز ئۇزلۈك تار رەقىپ ھەم
شاۋكىتى ئىدى. ئۇزىنىڭ شىجائىتى دەپ-
قانلىرى بىلەن تادىجى نەسىلىنى نە-
سەرلىرى خەلق ئەجىبى ھاقىرە ئۆسۈپ
بىر جەھەت- قوزۇقچىلار تۇرۇقچىلىرى بىلەن
خالىق بەگ دالەن تاھىر بەگ دېنگەن
كىتابلىق 1862 - يىلىدىن ئەھلى كۆ-
رەشلىرىدە ھانجو لارغا قارشى قەھر-
ىمانلارچە قوزغىلىپ بىرلەشتى سە جىلىك
ئامى تارىخلاردا ياخشى ئاتىلىپ كەلمەكتە
ئىدى (جە. چ. ۋالىخانوف - ئا - جىلت
362). دېمەك، بۇ زات يۇقىرىدىكى
نەسەبى بىلەن خىتايلارغا قارشى تۇرۇپ
كەلگەن ھەملىي ھەقىقىي قەھرىمانلاردىن
ئىدى.

ئەپسۇسكى، ئۇ ئۇزاققا قەلىپىغا ئولغان
كىچىك بىر سەللىي قوشۇنى بىلەن كوپ
سانلىق زوزۇر خىتاي كۈچلىرىگە قارشى
تۇرۇقتىن قاچىش بەردا شلىق بېرىش ھەملى
ئەھەل بولمىدى. شۇ ئالەقچە چىش- ئىز-
دىغىغىچە قوزغالانغان زوزۇر خىتايلارغا
قارشى قارشىلىق ئولار تۇرۇقتۇرۇپ
كۈرەش قىلىپ، ئاخىرى بولسا ئانىڭ
كېيىن بۇرۇدۇقلىق ئىنىقى ئېيتىشى ئىسلام
ئەنجانلىقلارنىڭ ئۇز ئىلمە باشى ياقا
تۇرۇپ، ئۇز بەرنەلى ئالتاي بۆرىدىكى، بۇ
تاريخنى ئۇزلۈك قە ئەل ئالغان سادىق
قە ئەلدا شلىرى ئۇزىنىڭ يېنىپ كېلىشى

ئەلەپ قىلىپ، خىتايلارنى ئېتىقادىنىدا
دىن كېيىن. خىتاي ھەمۇرلىرى ئۇرۇپلا
ئۇز خىتايلارنىڭ ئاتا قىلىپ بىر قو-
كىل تونۇپ قويۇپ، يېڭى ئاتالمىش ئەن

قورقۇلمىغىنىدىن [illegible] قىلدى .
بۇرۇن [illegible] ، ھەر نەمە
بولسا [illegible] بولۇش [illegible]
كەلگەن [illegible] قوشۇنلىرى
بىلەن [illegible]
كېلىپ . قەشقەر [illegible]
ئالدى .

بىراق بۇ [illegible]
[illegible]
[illegible] بولغان [illegible]
كەڭ [illegible] ئالدى [illegible] ئىدى . [illegible]
[illegible] كېلىپ [illegible] - ٧ [illegible]
[illegible] خىتاي [illegible]
[illegible]
[illegible] . [illegible]
[illegible]
[illegible] 1900 - يىلى [illegible]
[illegible]

[illegible] 1931 - يىلى [illegible]
[illegible] 1933 [illegible]
[illegible] 1946 - يىلى [illegible]

[illegible] 1917 - يىلى [illegible]
[illegible] 1931 - يىلى [illegible]

[illegible]

كنشلەر ئيدى . بو ئيشقا مەسئول خوجەند
كىلىپ روسىيە تارقىلىق توزوم جەلكىلىب
كومسنالق جاتچوقلى جەملق - شونىڭ [illegible]
[illegible] مولىق ھەر [illegible] بولسا
غان ئىشلىق - ئيسمى بىلەن خىتاي [illegible]
[illegible] قاتارلىق كىشلەر
دوھبە رئيدى .

سوزسىزكى ، بولارنى ئيشقا مەسئول
[illegible]
[illegible] خوجام نياز ھاجىمنى [illegible]
[illegible] خوجا نياز ھاجى [illegible]
[illegible]
[illegible] بولغان [illegible]
[illegible]
[illegible] بولسەن بر [illegible]
پارچەم كيرد [illegible] ئيدى .

بوندىن بولۇپ خوجا نياز ھاجىم بر
[illegible]
[illegible] بولسون [illegible]
[illegible]
خوجام نياز ھاجىم [illegible]
[illegible] ئىسلام جمھۇرىيتى [illegible]
[illegible] ئيدى . [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ئىچىدە [illegible]
[illegible] ئيدى .

[illegible]
[illegible]
[illegible]

بىلىملىك ھەم [illegible] بىر [illegible] ئيدى . [illegible]
[illegible] بىرھەم [illegible] بىلەن
1933 - يىلى 12 - نويابىر كونى [illegible]
[illegible] خوتەن بىلەن [illegible]
بىرلە [illegible] شەرقى تۈركىستان

ئىستىقلال ئىسلام جمھۇرىيتى ، قوزغۇپ
[illegible] بولدى . [illegible]
[illegible] بوغدا [illegible]
پارچەم كو [illegible] . بوجمھۇرىيەتكە
خوجام نياز ھاجىم [illegible] بولۇپ

باش نازىر [illegible]
[illegible]
[illegible] ماليە [illegible]
[illegible] خارجى [illegible] قاسىم
ھاجى [illegible] ئىدى .